

İBN HALDUN'UN MUKADDİME'SİNDE İKTİSADİ COĞRAFYA *

ECONOMIC GEOGRAPHY IN THE MUQADDIMAH OF IBN KHALDUN

Rauf BELGE**

Öz

Ortaçağ coğrafyacıları, İlkçağ coğrafi bilgi birikiminden istifade ederek, bu birikimi zenginleştirmiş ve modern döneme taşımışlardır. Bu anlamda Ortaçağ coğrafyacıları İlkçağ ve modern dönem arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Bu vazifeyi yapan dönemin önemli coğrafyacılarından birisi de İbn Haldundur. İbn Haldun coğrafya bilimini yakından ilgilendiren çevresel determinizm, yedi iklim bölgesi, yerleşme ve iktisat gibi konularda önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu çalışmada, ekonomik coğrafyanın prensipleri ile İbn Haldun'un iktisadi anlamda öne sürdüğü görüşleri incelenmiştir. Zira İbn Haldun, hem yaptığı gözlemler hem de yazılı kaynaklardan elde ettiği bilgi ve tecrübe ile beşeri coğrafya ekseninde bazı iktisadi görüşler ortaya koymuştur. Bu görüşlere, coğrafyada önemli bir veri kaynağı olan gezi-gözlem metodu ile ulaşmış, bu anlamda kendisinden sonra gelen coğrafyacıların öncüsü olmuştur. Bu bağlamda, Mukaddime isimli eseri coğrafi bakış açısı ile tahkik edilecek; İbn Haldun'un fikirleri ve modern coğrafyacıların görüşleri aynı zeminde tartışılacaktır. Çalışmada, İbn Haldun'un modern iktisadi coğrafyanın temel sayılabilecek bir takım görüşleri, modern coğrafyanın kuruluşundan – yaklaşık olarak beş asır önce – öne sürdüğü anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Coğrafya, İktisadi Coğrafya, Umran

JEL Sınıflaması: R51, Z23, B41

---

* Makale Gönderim Tarihi: 29.01.2018 Kabul Tarihi: 16.03.2018.

Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Bir Beşeri Coğrafyacı Olarak İbn Haldun" isimli yüksek lisans tezinden değiştirilerek üretilmiştir.

** Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Arş. Gör.,
ORCID ID: 0000-0001-9885-5485

Abstract

Ibn Khaldun, a medieval geographer, was born in Tunisia in 1332. He was originally from Hadramut Region of Yemen and belonging to a well-known family who emigrated to Andalusia. Ibn Khaldun, who spent seventy-four years in restless life and politics, traveled most of North Africa and conducted many political and religious activities in different regions such as Andalusia and Egypt. He spent his first twenty years of his life in Tunisia, twenty-six years in Algeria, Morocco and Andalusia, four years in Tunisia and the last twenty-four years in Cairo. He spent the last days of his life as a judge in Egypt, and died in Cairo in 1406. Medieval geographers have taken the advantage of the accumulation of ancient geographical knowledge and transfer this knowledge to the modern era by enriching it. In this sense, medieval geographers have seen the bridge between ancient and modern periods. One of the prominent geographers of this era is Ibn Khaldun. Ibn Khaldun have made some important points in geography science such as environmental determinism, seven climate regions, settlement and economy. In this study, the views of Ibn Khaldun in economy will be discussed by the principles of economic geography. Because Ibn Khaldun has made some economic views on the scope of human geography with both the observations and experience he gained from the written sources. These views have been reached through the field trip-observation method – that is an important data source in the geography – and in this context, he has been the pioneer of the geographers who came after him. Ibn Khaldun has many significant geographical views. For example, the views of determinism, settlement, politics and economics are closely related to geography. Ibn Khaldun has made modern analyses of the human landscape in his time, although the descriptive geography concept was dominant in that time. In this context, he prepared a modern background for geography by influencing the geographers who come after him. From this point of view, Muqaddimah will be analyzed by geographical perspective and Ibn Khaldun's ideas and views of modern geographers will be discussed on the same context. In the study it is understood that Ibn Khaldun's argued views on economic geography five centuries before modern geography was establishment. Ibn Khaldun claims that economic needs are an important factor for people to come together and establish social life. Because, according to Ibn Khaldun, man is a social and civilized entity and cannot provide his needs alone. For this reason, people come together and make division of labor. For example, some produce wheat, some make carpentry, blacksmiths or livestock. Thus, more production is made than needed and other people benefit from that supply. Even the production surplus can be export to other cities. Thus the people of the city are enriched and the city has the opportunity to develop umran (community life or civilization). Because the increase of umran and population in the city encourages the division of labor; on this count the more production than need can be done. Before the establishment of the modern economic geography, Ibn Khaldun made a modern economical classification. As a result of his observations, Ibn Khaldun discussed the differences of economic activities and revealed the relation between economy and lifestyle. The economic classification that made by Ibn Khaldun is essentially similar to today's modern geography classifications. In addition, Ibn Khaldun wrote that there are many jobs in human life, but that some of them are not suitable for human nature. For example, he claims that being a superior and an emirate or having a political and administrative office is not a natural job for human being. Because the supervisors get along with the tribute or tax they receive from others. On the other hand, farming, arts and trade are natural professions

of livelihood. In this respect, Ibn Khaldun orders natural economic activities as follows; hunting, agriculture and livestock (farming), craft and trade. The classification that Ibn Khaldun makes is appropriate for primary, secondary and tertiary economic activities. At this point, essentially two types of production have emerged. One of them is the badawa, the other is hadara. This different production manner has become the basic method of Ibn Khaldun. Because of the different manner of production, different social and political results have emerged. In this regard, economic classes such as farming, craftsmanship and trade are actually about different lifestyles. Consequently, according to Ibn Khaldun there are many professions. Especially He emphasized agriculture, commerce and art (craft) and stated that they are suitable for human nature. In addition, these professions have affected the lifestyle of the societies; for instance, people can be nomadic or sedentary. Because livestock and agriculture push people out of the city; art and trade encourage people to live in a city.

Keywords: Ibn Khaldun, Geography, Economic Geography, Umran

JEL Classification: R51, Z23, B41

I. GİRİŞ

Bir Ortaçağ coğrafyacısı olan İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olup, Endülüse göç etmiş köklü bir aileye mensuptur. Yetmiş dört yıllık ömrü çalkantılarla ve siyasetle geçen İbn Haldun, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını gezmiş, Endülüs ve Mısır gibi farklı memleketlerde birçok siyasi ve dini vazifeyi yürütmüştür. Hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, dört yılını yine Tunus'ta ve son yirmi dört yılını da Kahire'de geçirmiştir. Ömrünün son dönemini Mısır'da kadılık görevini yaparak geçirmiş, 1406 yılında Kahire'de vefat etmiştir (Uludağ, 1999, s. 538-543). Hayatı boyunca birçok sıkıntıya maruz kalmasına rağmen, ortaya koyduğu eserler ve öne sürdüğü fikirler çağları aşmış ve günümüze değin gelmiştir. Kitâbu'l-İber en önemli eseri olup, müstakil bir kitap olarak telakki edilen Mukaddime'yi bu esere bir giriş mahiyetinde yazmıştır.

İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük mütefekkirlerden biri olan İbn Haldun, alanında tek ve eşsiz ve bu anlamda ne halefi ne de selefi olan bir düşündürdür (Boulakia, 1971, s. 1118). Yaşadığı dönemde ve ölümünden sonra bir süre unutulmaya mahkûm edilmiş, 16. yüzyılda Osmanlı aydınları tarafından yeniden keşfedilmiştir (Tomar, 1999, s. 8). Batılılar tarafından Arapların Montesquieu'su olarak bilinen İbn Haldun, 19. yüzyılın başlarında batılı düşünürlerin Türklerle yaptıkları çalışmalarla (Gates, 1967, s. 415) fikirleri yaygınlık kazanmıştır. Özellikle Mukaddime adlı eserinin Türkçe'ye ve daha sonra da çeşitli dillere çevrilmesi bunda etkili olmuştur. Zira Mukaddime ihtiva ettiği muhtelif meselelerden dolayı; coğrafya, tarih, sosyoloji, felsefe, siyaset ve daha birçok sosyal alanda araştırma konusu olmuştur.

İbn Haldun'un coğrafya açısından dikkate değer görüşleri mevcuttur.¹ Determinizm², iskân, siyaset ve ekonomi ile ilgili görüşleri coğrafyayı yakından ilgilendirmektedir. Tasviri coğrafya anlayışının hâkim olduğu bir dönemde İbn Haldun, modern coğrafyanın prensipleri ile dönemin beşeri coğrafyasının bir analizini yapmıştır. Bu anlamda kendisinden sonra gelen coğrafyacıları etkileyerek modern coğrafyaya zemin hazırlamıştır.

Coğrafyanın önemli bir alt disiplini olan iktisadi coğrafya “mal ve hizmetlerin üretimi, değiş-tokuşu ve tüketiminin çeşitli ekonomik faaliyetlere göre durumu, karşılıklı ilişkileri ve mekânsal farklılık ve benzerliklerini” araştırır (Tümertekin ve Özgüç, 2011, 111). Ekonomik faaliyetler eskiden beri coğrafyacıların dikkatini çekmiş, mesela Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun gibi İslam coğrafyacıları bahsi geçen ekonomik coğrafyanın tanımına uygun iktisadi görüşler öne sürmüştür. İbn Haldun, göçebe ve yerleşik toplumların ekonomik açıdan farklılıklarını ortaya koymuş, aynı zamanda insanların geçim şekillerine göre birtakım ekonomik sınıflandırmalar yapmıştır. Özellikle Mukaddime'nin ikinci cildinde ziraat, sanayi ve ticaret coğrafyası açısından önemli coğrafi bilgilere yer vermiştir.

İbn Haldun'un yaşadığı çevreyi ve dönemi bilmek, bazı fikirlerini anlamamıza yardımcı olur (Bayartan, 2013, s. 372). Bu nedenle İbn Haldun'un yaşadığı çevre ve döneme değinmekte fayda vardır. İbn Haldun'un yaşadığı devirde, İslam devletinin Endülüs'ten Çin ve Hindistan'a kadar uzanan alanda hüküm sürmesi sayesinde, İslam coğrafyasında ekonomi ve ticaret çok gelişmişti. Çünkü tüccarlar, söz konusu geniş alanda rahatça ticari faaliyetlerde bulunabiliyorlardı İslam dünyasının bu denli geniş topraklara sahip olması sayesinde, farklı coğrafi koşullar altında yetişen birçok ürünün ticareti yapılabiliyordu. Ayrıca bu geniş coğrafyada, Arapçanın Müslümanlar arasında yayılmaya başlaması, ticari faaliyetleri kolaylaştıran başka bir faktördür. Mukaddime'de yer alan bilgilere göre, bu dönemde bazı şehirler ekonomik açıdan büyük bir gelişme kaydetmiş, diğer yandan bazı şehirler eski ticari önemini kaybetmeye başlamıştır. Özellikle İslam dünyasının batı bölgeleri (Mağrip, Endülüs) ekonomik açıdan zayıflamaya başlarken, doğuda (Mısır, Irak, Suriye ve diğ.) ekonomik gelişmişlik halen eski önemini muhafaza etmektedir. Buna ek olarak, İbn Haldun'un hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Mağrip bölgesi, Afrika ve Avrupa kıtalarının birbirine en çok yaklaştığı noktada yer alması sayesinde ticaretin yoğun bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Bu bağlamda İbn Haldun, iktisadi faaliyetleri yerinde gözlemlene imkânı bulmuştur.

Kuzey Afrika yani İbn Haldun'un yaşadığı coğrafya, bir imparatorluk tarafından uzun süre yönetilmemiştir. Bundan dolayı bölgede köklü bir ekonomik sistem oturmamıştır.

1 Buna rağmen İbn Haldun'un coğrafi görüşlerini müstakil bir çalışmada ele alan çalışma sayısı azdır. Tespit edilen çalışmalar şunlardır; Fındıkoğlu (1940), Elmacı ve Bekdemir (2008), Taşkın (2013), Turan (2013), Bayartan (2013), Ertürk ve Özdemir (2015), Şahin ve Belge (2016), Belge (2016), Elmacı (2017).

2 İbn Haldun'un determinist görüşleri için bakınız; Şahin, C. ve Belge, R.(2016). İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm. Akademik Bakış Dergisi, Sayı 57: 439-46. Celalabat

Nitekim Kuzey Afrika'da ekonomik olarak, kırsal kesimde küçük çapta tahıl, meyve, zeytin ve hayvancılık faaliyetleri yürütülürken; şehirlerde sınırlı sayıda tekstil ve diğer imalat faaliyetleri ile birlikte ticaret önemli bir yer teşkil etmekteydi. Aynı zamanda bölgede yerleşik tarım kültürü ve ticarete dayanan şehir hayatı da zayıftı (Lapidus, 2012: 333). Bölgede hâkim olan hayat tarzı göçebeliktir. Bu bağlamda bölgede şehirselleşmiş hayat, ticaret ve sanatsal faaliyetler az gelişmiştir. Bunda temel etken bölgenin sosyal ve kültürel yapısıdır. Böyle bir bölgede yaşayan İbn Haldun'un görüşleri, bulunduğu toplumdan soyutlanamaz. Keza Mukaddime'de yaşadığı bölgenin ve diğer İslam memleketlerinin sosyal ve kültürel yapısını yansıtmıştır.

İbn Haldun, her ne kadar yedi iklim bölgesi ve çevresel determinist görüşleri ile bilinsede, iktisadi hayat ile ilgili coğrafi fikirleri de önemlidir. Bu çalışmada temel amaç İbn Haldun'un iktisadi fikirlerini coğrafi bakış açısı ile değerlendirmektir. Çalışmada İbn Haldun'un iktisadi görüşlerinin coğrafi analizi için Mukaddime'den büyük ölçüde faydalanılmıştır. Bu bağlamda İbn Haldun'un Mukaddime'sinde yer alan iktisadi görüşleri, coğrafi bakış açısı ile ele alınmış ve bunların modern coğrafyadaki karşılıkları üzerinde durulmuştur. Makalede Mukaddime'nin Türkçe tercümelelerinden olan Uludağ'ın (2013) iki ciltlik çevirisi esas alınmıştır. İbn Haldun'un görüşlerinin coğrafyadaki karşılıklarını ortaya koymak adına birçok ulusal ve uluslararası kaynaktan faydalanılmıştır.

II. İBN HALDUN'A GÖRE İKTİSADİ YAPI

İbn Haldun, ekonomi ile ilgili meselelerde son derece rasyonel ve bilimsel açıklamalar yapmıştır (Kozak, 2012: 163). Bu nedenle Boulakia, İbn Haldun'un ekonomi biliminin babaları arasında sayılması gerektiğini düşünmektedir (Boulakia, 1971: 1118). İbn Haldun, toplumların geçim yollarının analizlerini yapmış ve sonuçlarını ortaya koymuştur. Ayrıca ekonomi ile hayat tarzı arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir. Nitekim İbn Haldun'a göre insan ve cemiyetlerin farklı olması, büyük oranda iktisadi faaliyetlerin çeşitliliğinden kaynaklanır (Kozak, 1982: 162). Öyle ki, iktisadi olayların sosyal meselelerde en çok tayin edici amil olduğunu ifade eder. Zira iktisadi olayların toplumsal olayları etkilediği gibi insanı ruhsal ve manevi açıdan etkilediğini savunur (Falay, 1978: 19-20). Şehir – kır ayrımında toplumların hayat tarzları ve farklılıkları üzerinde durmuş; bunların fonksiyonel açıdan değerlendirir (Bayartan, 2013: 367-378). Çeşitli gruplar üzerinde yapmış olduğu gezi-gözlemler sonucu, üretimin toplumların değişmesi ve gelişmesinde belirleyici faktör olduğu sonucuna varmıştır (Elmacı, 2017: 234). Mesela hayvancılıkla uğraşan toplumlar göçebe halinde yaşarken, sanat, zanaat ve ticaretle geçinen toplumlar yerleşik hayata geçerek kasaba ve şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinden dolayı Elmacı ve Bekdemir (2008: 81), şehir ve kır ayrımında kullanılan bir kriter olarak ekonomik faaliyetlerin sektörel dağılımı ya da başka bir deyişle fonksiyon kriterinin İbn Haldun'la başladığını savunmuşlardır. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre şehirlerin iktisadi fonksiyonu ağırlıklı olarak ziraat dışı faaliyetlerden oluşmaktadır. Oysa kır yerleşmelerinde ise tarım ve hayvancılık yapılmaktadır.

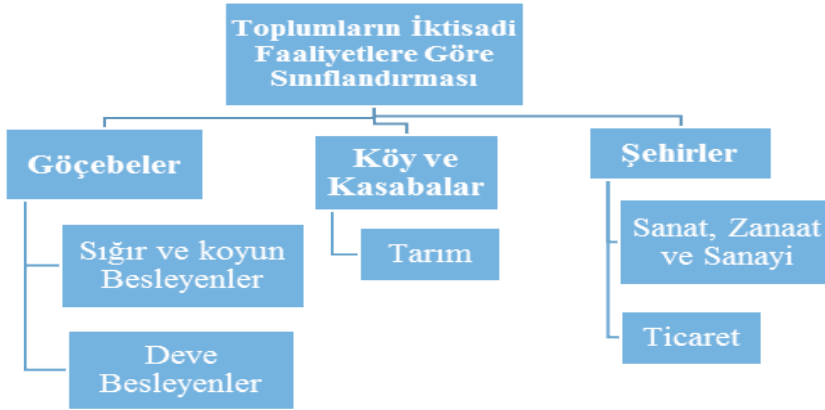
İbn Haldun, insanların bir araya gelip, toplumsal hayat kurmalarında ekonomik ihtiyaçların önemli bir faktör olduğunu belirtir. Zira İbn Haldun'a göre insan, sosyal ve medeni bir varlık olduğu için ihtiyaçlarını tek başına tedarik edemez. Bu nedenle insanlar bir araya gelip, **iş bölümü** yaparlar. Mesela, bazıları buğday üretir, bazıları marangozluk yapar, bazıları demirci, bazıları ise hayvancılıkla uğraşır. Böylece ihtiyaçtan fazla üretim yapılır ve diğer insanlar da bundan faydalanır. Hatta üretim fazlası başka şehirlere de satılır. Böylece şehir halkı zenginleşir (İbn Haldun, 2013: 652-654) ve şehirdeki umran³ gelişme imkânı bulur. Zira şehirde umran ve nüfusun artması iş bölümünü teşvik eder; bu sayede ihtiyaç fazlası üretim söz konusu olur. İhtiyaç fazlası üretim yapan şehirlerde umran ve nüfus artar.

İbn Haldun, iktisadi faaliyetlerin dağılışı ile ilgili determinist bir yaklaşım içerisindedir. Düşünüre göre ekonomik faaliyetler, orta enlemlerde yani ılıman kuşakta gelişmesine rağmen, çok soğuk olan kuzey bölgeleri ve güneyde yer alan aşırı sıcak iklimlerde çok az gelişme imkânı bulmuştur. Çünkü orta kuşakta yer alan toplumlar ticari faaliyetlerinde altın ve gümüşü ticari araç olarak kullanırken, aşırı soğuk ve sıcak iklim bölgelerinde ise ticari gelişmişlikten söz etmek mümkün değildir. Mesela, ılıman iklimlerde yaşayan insanlar alet yapma konusunda çok maharetli olmakla beraber; altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve kaly gibi doğal madenleri kullanmayı çok iyi bilirler. Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Hint, Sind, Çin, Rum ve Yunan, Endülüs diyarları ve buraya yakın olan Frenk ve Gallılar ılıman iklimlerde yaşayan milletler ekonomik açıdan gelişmişlerdir. Öte yandan ılıman iklim dışında yaşayan toplumlar ticari hayatta altın ve gümüşü kullanmayı bilmezler. Bunların yerine alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri kullanırlar (İbn Haldun, 2013: 260 – 261). İbn Haldun'a göre bu durumun ortaya çıkmasındaki temel etken iklime bağlı olan hava şartlarıdır. Zira düşünüre göre ılıman iklimlerde yaşayan insanlar fiziksel ve zihinsel açıdan olduğu gibi beşerî faaliyetlerde de gelişmişlerdir. İbn Haldun'un ekonomik faaliyetlerle ilgili determinist görüşleri, modern coğrafyanın kuruluş döneminde, çevreci coğrafyacılar tarafından çokça tartışılan bir mesele olmuştur.

İbn Haldun'a göre ekonomik faaliyetler, insanların ve yerleşmelerin değişime uğramasında büyük oranda etkilidir. İlkel yaşam tarzına sahip göçebelerin sadece zaruri ihtiyaçlarını tedarik ederken, şehirlerdekilere zaruri ihtiyaçlarının ötesine geçmiş, lüks ve kemali ihtiyaçlarına yönelmişlerdir. İbn Haldun, şehirlerin gelişmesi ve büyümesi ile üretimin ve tüketimin arttığını ifade etmiş; bazı şehirlerin belli ekonomik faaliyetler üzerinde uzmanlaştığını söylemiştir. Başka bir deyişle İbn Haldun'a göre ekonomik faaliyetler, insanların sosyal hayatlarını doğrudan etkiler. Söz gelimi, hayvancılıkla geçinenlerin devamlı göç ettiğini,

3 İbn Haldun'un kendi ifadesiyle "toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek maksadıyla şehre veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmekten ibaret" (İbn Haldun, 2013: 208-209) olan **umran**, coğrafya ve nüfus biliminde ekumen anlamında da kullanılmaktadır (Lacoste, 2012: 109). Umranın Türkçedeki karşılığı 1. Bayındırlık, mamurluk. 2. Uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluktur (TDK Büyük Türkçe Sözlüğü,2015).

tarımla uğraşanların yerleşik hayata geçtiğini, tarım ve hayvancılık dışında çalışanların ise şehirleri meydana getirdiğini öne sürer (İbn Haldun, 2013: 324, 698-699, 714) (Şekil 1). Bu bakımdan İbn Haldun'un bedevilik ve hadarilikte kullandığı ölçüt, üretim tarzıdır (Falay, 1978: 20). İbn Haldun'un söz konusu görüşleri modern coğrafyada ekonomik **fonksiyon kriteri** olarak bilinir. Keza coğrafyada geleneksel bir ölçüt olarak üretim tarzı, yerleşmenin türünü belirler. Mesela Darkot da bu hususta benzer bir yaklaşımda bulunmuş ve şu yorumu yapmıştır: *“Ekonomik fonksiyon kriteri, şehir ve köyün organik tarifine hemen hemen kesin olarak uyduğu için, bu iki yerleşme kategorisinin ayırımında faydalanılabilecek en bilimsel, belki de tek bilimsel kriter gibi görünür”* (Darkot, 1967: 4). Zira kırsal yerleşmelerdeki insanlar geçimlerini birincil sektörden (tarım ve hayvancılık) karşılarken; şehirlerdeki halk geçimini genellikle ikincil ve üçüncül sektörlerden temin etmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2014: 363). Bu bakımdan bir ucunda tarımsal niteliği ağır basan köy; öteki ucunda tarım dışı özellikleri ağırlık kazanmış bulunan şehir vardır (Keleş, 2014: 21). Doğanay, bazı zorlukları içermesine karşın, ekonomik işlevlerin kırsal ve şehirselleşmelerini ayırmada daha gerçekçi olacağını ifade eder (Doğanay, 2014: 546). Görülüyor ki İbn Haldun'un toplumları tasnif etmede kullandığı üretim tarzı fikri, günümüz coğrafyacıları tarafından da kabul görmektedir.

Şekil 1: İbn Haldun'a göre farklı hayat tarzına sahip toplumların ekonomik faaliyetlerinin dağılımı

Nüfus coğrafyası, iktisadi coğrafya ile yakından ilişkilidir (George, 1991: 109). Zira nüfus, iktisadi faaliyetlerin mahiyetini, şeklini ve neticesini belirler (Türkoğlu, 1971: 3). Bu bakımdan İbn Haldun'un nüfusla ilgili görüşleri iktisadi coğrafya açısından büyük önem taşır. Zira İbn Haldun, bu hususta günümüz coğrafya anlayışına yakın görüşler öne sürmüştür. Mesela yerleşik hayata geçen toplumlarda nüfusun arttığını belirten İbn Haldun, nüfus artışını ekonomik gelişmişlik açısından olumlu bulur. Bir şehirde nüfus artışı ile beraber iş

gücü, mal ve yetişmiş insan (sanatkâr, usta) sayısının arttığını belirtir (İbn Haldun, 2013: 398, 651)⁴. Nitekim bu hususta şu yorumu yapar; “Nüfusu az olan şehirlere bakmaz mısınız, oralarda rızık ve kazanç nasıl azalmakta veya insan emeğinin azalması neticesinde kaybolup gitmektedir. Bunun aksine olarak iş ve emek daha çok bulunan (umranca gelişmiş ve ilerlemiş) şehirlerdeki halkın (iktisadi) ahvali daha geniş, refahları daha kuvvetli olur (İbn Haldun, 2013: 695).” Bu bakımdan İbn Haldun, daha fazla nüfusun daha fazla üretimi sağlayacağını ifade eder (Falay, 1978: 32). Başka bir deyişle, üretim ve imalat miktarı, nüfus tarafından belirlendiği gibi, nüfus miktarı da üretim tarafından belirlenmektedir (Boulakia, 1971: 1114). Yani bu ilişki çift yönlüdür. Ayrıca İbn Haldun, bir şehirde nüfusun fazla olmasının iş bölümünü sağlayarak ekonomik aktiviteleri artıracığını, aynı zamanda bu durumun siyasi ve askeri açıdan önemli olduğunu vurgulamıştır (Şahin, 2015: 64). Keza bu durum günümüzde de varittir. Mesela günümüz coğrafyacılarından Göney (1984: 146), şehirde nüfusun artışının şehir ve civarında hizmetlerin çeşitlenmesini sağlayacağını ifade etmiştir. Ya da daha açık bir ifade ile nüfus arttıkça iş bölümü gelişir ve tarımsal fonksiyon geriler (Darkot, 1967: 7). Bu noktada nüfus artışı, şehirde iş bölümünü teşvik eder ve umranın ziyadeleşmesini sağlar. Bu hususta İbn Haldun'un, modern coğrafyada kabul gören nüfus, üretim ve iş bölümü arasındaki ilişkiye Ortaçağ'da değindiği anlaşılmaktadır.

Nüfus ile üretim arasında ilişkiye istinaden İbn Haldun'u, nüfus bilimci Robert Malthus (1766-1834) ile karşılaştıran çalışmalar bulunmaktadır. Zira İbn Haldun Malthus'tan asırlar önce nüfus artışının toplumsal etkilerine dikkat çekmiştir (Falay, 1978: 60; Günay, 1986: Yıldırım, 2006: 46). Hatırlanacağı üzere Malthus, nüfus artışını iktisadi açıdan olumsuz vaka olarak ele almış, bunun kaynakların ve gıdaların eksilmesine neden olacağını ileri sürmüştür. Şöyle ki, Malthus'un nüfus teorisine göre doğal kaynaklar aritmetik (1.2.3...) şekilde artarken, nüfus geometrik (1. 2. 4. 6...) şekilde artış göstermektedir (Malthus, 1798: 8). Bu durumda, gelecekte doğal kaynakların nüfusu beslemeyeceğine dair olumsuz bir senaryo çizmiştir. Hâlbuki İbn Haldun, nüfus artışının iş ve emeği teşvik ederek üretimi artıracığını düşünmektedir. Bu hususta Malthus'un nüfus teorisi ile İbn Haldun'un nüfus artışı ile ilgili görüşleri birbirinden ayrılır. Bununla beraber İbn Haldun'un nüfus hakkındaki görüşleri günümüz ekonomi coğrafyası açısından da geçerlidir. Paragrafın başında da ifade edildiği gibi,

4 İbn Haldun bu konuda şunları da yazar: “Şehrin umranı büyüüp nüfusu kalabalıklaşınca, o vakit artan ameller (vasıflı iş gücü) sebebiyle (inşaat) malzemesi çoğalır, sanatkâr (ve ustalar) fazlaşır. Evvelce de bahis konusu edilen durumda olduğu gibi, şehrin umranı nihai gayesine ulaşınca kadar artış sürüp gider. Bir şehrin umranı gerilemeye yüz tutar ve oradaki nüfus seyrekleşmeye başlarsa, bundan dolayı sanatlar da azalır. Neticede iyi, sağlam yapılar ve üzerinde tezyinat yapılan yüksek binalar ortadan kalkar, sonra nüfusun eksilmesi sebebiyle ameller (ve vasıflı iş gücü) azalır. Bunun neticesi olarak taş ve mermer gibi inşaat malzemelerinin getirilmesi yavaş yavaş noksanlaşır ve sonunda tamamen ortadan kalkar (İbn Haldun, 2013: 651).” Ayrıca İbn Haldun'a göre nüfus artışı ile birlikte gıda maddelerinin fiyatı düşer. İbn Haldun, bu durumu şöyle izah eder: “Bir şehir büyür, gelişir ve nüfusu çoğalır, gıda ve onun yerine kaim olan zararlı ihtiyaç maddelerinin fiyatları düşer ve ucuzlar (İbn Haldun, 2013: 656).”

İbn Haldun'un kastettiği nüfus, ekonomiye katkıda bulunan kesimdir. Yani üreten ve çalışan aktif nüfustur. Bu anlamda İbn Haldun, iyimser bir tablo çizmekte ve nüfus artışının ekonomik gelişmişliği olumlu manada etkilediğine inanmaktadır.

Öte yandan İbn Haldun, Mukaddime'nin başka bir bölümünde şehirde nüfusun artmasının şehirde ekonomik çöküşü, buhranı ve göçleri işaret ettiğini yazmıştır (İbn Haldun, 2013: 669-673). Bu noktada Ülken-Fındıkoğlu, Malthus'un nüfus teorisi ile İbn Haldun'un görüşlerinin benzerlik gösterdiğini yazmıştır (Ülken-Fındıkoğlu, 1940: 152). Ancak İbn Haldun, nüfus artışı ile beraber şehirde iktisadi yapının çöküşünün doğal bir süreç olduğunu ve tabii kanunlara bağlı olarak geliştiğini ifade etmiştir. Bu anlamda İbn Haldun'un, iktisadi determinizmi benimsemiş olduğu görülür (Falay, 1978: 14-15). Hâlbuki daha önce bahsedildiği üzere Malthus, nüfus artışı ile gıda üretim artışı arasındaki ilişkiyi iktisadi açıdan değerlendirerek söz konusu sonuca ulaşmıştır. Bu bağlamda, İbn Haldun'un ve Malthus'un fikirleri başlangıçta benzerlik gösterse de, konuyu ele alış biçimleri farklıdır. Çünkü İbn Haldun, şehirde nüfusun son haddine varmasının, şehrin çöküşünü haber verdiğini belirtir. Düşünür bu durumu, birtakım kanunlara bağlayarak, determinist bakış açısı ile değerlendirir.

İbn Haldun, nüfus ve üretim arasında sıkı bir iktisadi bir bağ olduğunu da dile getirir. Daha fazla nüfus, daha fazla üretim manasına gelir. Nüfus artışı ile beraber, malların üretimi için bir talep oluşur. Öte yandan İbn Haldun'a göre nüfus artışında ekonomik üretim büyük önem taşır. Çünkü üretim artıkça şehir çevreden nüfus çekmeye başlar ve iş gücü kuvvetlenir (Falay, 1978: 32-33). Ya da nüfus artıkça üretim artar. Fakat İbn Haldun'un dünyasında her gelişme sonsuza kadar devam etmez. Olayları determinist bakış açısı ile değerlendirir. Ekonomik gelişmeler de bu bağlamda ele alınabilir. Nitekim İbn Haldun, bir şehirde umran, nüfus ve iktisadi faaliyetlerin kemale ermesinden sonra bozulmaya ve çöküşe doğru bir değişim yaşanmasından bahseder. Bu bakımdan şehirde üretim bir noktaya kadar devam eder, bu noktadan sonra gerilemeye başlar ve bu durum şehir harap oluncaya kadar devam eder. Bu noktada İbn Haldun, ekonomik gelişmeye paralel olarak şehirde önce nüfusun arttığını, ancak daha sonra mesleklerin azalmasıyla birlikte nüfusun da gerilemeye başladığını ileri sürer.

Ticaret, iş bölümü sayesinde birey, grup ve ulus düzeyinde meydana gelir. Mesela iş bölümü ile birlikte bir konuda uzmanlaşır ve üretim fazlası gerçekleşir. Buna bağlı olarak üretim fazlası ürünleri başkalarına satar. Böylece kendi kendine yetebilen üretim, farklı bir aşamaya gelmiş ve ticari bir değer kazanmış olur (Garnier ve Delobez, 1983: 6). İbn Haldun da iş bölümüne temas etmiş, bireyler arasında ve şehirlerarasında bir iş bölümü olduğunu yazmıştır. İbn Haldun'a göre şehirde ikamet edenler arasında bir iş bölümü olduğu gibi şehirlerarasında da bir iş bölümü ve uzmanlaşma söz konusudur. İbn Haldun, zaruri mesleklerin her şehirde var olduğunu, fakat refah ve lüks ile alakalı mesleklerin sadece belirli şehirlerde bulunduğunu yazar. Zira bir meslek üzerinde ihtisaslaşan şehirler, üretim fazlasını diğer şehirlere ihraç eder (İbn Haldun, 2013: 683). Boulakia'nın **uluslararası iş bölümü** (the

international division of labor) olarak isimlendirdiği bu husus (Boulakia, 1971: 1108), İbn Haldun'un iktisadi anlamda önemli görüşlerinden birisidir. Nitekim günümüzde de bazı şehir, bölge veya devletler belli bir alan üzerinde uzmanlaşmakta ve üretim fazlasını diğer bölgelere ihraç etmektedirler.

İbn Haldun'un ekonomik coğrafya ile ilgili fikirleri, coğrafyacıların da dikkatini çekmiştir. Örneğin Tümertekin ve Özgüç (2011: 10), *Ekonomik Coğrafya* isimli eserinde İbn Haldun'un determinist görüşlerine atıfta bulunmuştur. İbn Haldun'un coğrafi görüşleri üzerinde çokça duran Doğanay ve Doğanay (2014: 124), Mukaddime'nin ikinci cildinde sanayi, ticaret ve ziraat coğrafyası ile ilgili bilgilerin yer aldığını yazmıştır. Şahin (2015: 64), İbn Haldun'un iş bölümü ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Bayartan (2013) ile Elmacı ve Bekdemir (2008) ise İbn Haldun'un şehir anlayışını coğrafi açıdan ele aldığı çalışmalarında, ekonomik fonksiyonlar ile ilgili fikirleri üzerinde önemle durmuştur.

III. İBN HALDUN'A GÖRE İKTİSADİ FAALİYETLERİN TASNİFİ

İbn Haldun'un iktisadi görüşleri coğrafi açıdan dikkate değerdir. Zira İbn Haldun, günümüz modern coğrafya sınıflandırmasına benzer bir şekilde, bir ekonomik sınıflandırma yapmıştır. Göçebe, kır ve şehir hayatının ortaya çıkmasının önemli ölçüde üretimin farklılığından kaynaklandığını savunmuştur. Nüfus, iş bölümü ve ekonomik sektörler gibi önemli iktisadi coğrafya kavramlarına değinen İbn Haldun'un görüşleri, halen güncelliğini korumaktadır.

Modern ekonomik coğrafyada iktisadi faaliyetler üç ana başlık altında incelenir. Öncelikle *Primer (birincil) ekonomik faaliyetler*, ham maddesi doğrudan ve dolaylı olarak tabiatın sağlanan ekonomik etkinliklerdir. Avcılık, toplayıcılık, tarım ve hayvancılık, ormancılık ve kerestecilik, balıkçılık, madencilik gibi doğa ile iç içe olan üretim şekilleri primer faaliyet türlerine örnektir. *Sekonder (ikincil) ekonomik faaliyetler* de tabiatın elde edilen hammaddelerin insanların kullanabilecekleri şekle dönüştürme ve biçimlendirme işlemlerinden oluşmaktadır. Enerji üretimi, inşaat, makine, imalat sanayisi, çanak-çömlek, dokuma, giyim, elektrikli aletler üretimi ikincil ekonomik faaliyet türlerindedir. *Tersiyer (üçüncül) ekonomik faaliyetleri*, üretilen mallardan çok, hizmetlerin ticari tarafını oluşturur. Ulaşım, iletişim, kamu kullanımları, toptan ve perakendecilik, ticaret, finans, yönetim ve sağlık hizmetleri üçüncül sektörü oluşturmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2011: 111-112). Bu bakımdan ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetleri, sırasıyla primer, sekonder ve tersiyer sektörlerine örnektir (Göney, 1984: 148). Modern ekonomik coğrafyanın kuruluşundan evvel, Ortaçağ'da yaşayan İbn Haldun da yukardakine benzer bir ekonomi sınıflandırması yapmıştır. İbn Haldun, kendi yaptığı gözlemler sonucunda hayat tarzına bağlı olarak, iktisadi etkinliklerin farklılığını ele almış, ekonomi ve hayat tarzı arasındaki münasebeti ortaya koymuştur. İbn Haldun'un yaptığı ekonomik tasnif, şekil bakımından değişime uğramasına rağmen, esas

itibariyle günümüzdekine benzer. Ayrıca İbn Haldun, beşeri hayatta birçok geçim yollarının olduğunu ancak bunların bazısının insan tabiatına uygun olmadığını yazmıştır. Örneğin, amirlik ve emirlik yapmanın veya siyasi ve idari bir makam sahibi olmanın tabii bir geçim yolu olmadığını söyler. Çünkü amirler, başkalarından aldıkları haraç veya vergi ile geçinirler. Öte yandan, çiftçilik, sanat (hırfetler, zanaatlar) ve ticaretin ise tabii geçim yolları olduğunu belirtir. Bu bakımdan İbn Haldun, tabii ekonomik faaliyetleri şu şekilde sıralar; avcılık, tarım ve hayvancılık (çiftçilik), zanaat ve ticaret. İbn Haldun'un yaptığı söz konusu sınıflandırma birincil, ikincil ve üçüncül ekonomik faaliyetlere uygun düşer (Şekil 2).

İbn Haldun, hayvancılık, zanaat ve ticaretten evvel avcılık mesleğine değinir. Avcılık yani karada veya denizde yaşayan bir hayvanı avlamakla gerçekleşir. İbn Haldun, bu faaliyet türünü *avcılık* olarak adlandırır ve bu mesleğe kısaca değinir. Ancak İbn Haldun, geçim yollarından daha çok çiftçilik, sanat ve ticaret üzerinde durur ve bunların doğal geçim kaynakları olduğunu belirtir (İbn Haldun, 2013, s. 698). Nitekim İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini araştıran Kozak, çalışmasında ziraat, zanaat ve ticaret başlıklarına göre sınıflandırma yapmıştır (Kozak, 1999).

Şekil 2: İbn Haldun'a göre tabii geçinme türleri ve günümüzdeki karşılığı

Bu noktada esas itibariyle iki üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri bedevilik, diğeri ise hadariliktir. Bunların farklı üretim tarzı, İbn Haldun'un temel metodu haline gelmiştir. Zira farklı üretim tarzından dolayı, sosyal ve siyasi açıdan farklı sonuçları ortaya çıkarmıştır (Hassan, 2011: 147-148). Bu bakımdan çiftçilik, zanaatkârlık ve ticaret gibi iktisadi sınıflar hayat tarzının farklı olmasıyla ilgili bir durumdur.

IV. ÇİFTÇİLİK

İbn Haldun üretim tarzlarından ilki olarak çiftçiliği ele alır. Ziraatı hayvancılık ve tarım olmak üzere ikiye ayırır. Hayvancılığı yabani hayvanları evcilleştirmek ve onlardan et, süt, deri, yün, ipek ve bal elde etmek şeklinde açıklar. Toprağı işlemek, bitkileri ekip dikme

işini tarım olarak tanımlar. İbn Haldun, bunu *çiftçilik* mesleği olarak adlandırır (İbn Haldun, 2013: 698). İbn Haldun'un çiftçilik olarak nitelendirdiği meslek, modern coğrafyada birincil sektörlere örnek gösterilebilir. Çünkü İbn Haldun'a göre çiftçilik, tabiatla iç içe olan bir geçinme türü ve kaynağını doğadan alan bir meslektir. Bu nedenle çiftçilik daha çok bedevi umranda (kır yerleşmelerinde) yaygındır.

İbn Haldun'a göre ilk üretim tarzı bedeviliktir (Hassan, 2011: 148). Zira İbn Haldun'a göre çiftçilik bedevilerin mesleğidir. Çiftçiliğin başka bir ifade ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin, mesleklerin en eskisi olduğunu yazmıştır. Nitekim çiftçilik fazla uzmanlık istemeyen ve bilgiye ihtiyaç duyulmadan yapılan basit, tabii ve insan fitratına uygun bir meslektir. Kaynağı doğa olmasından dolayı bu mesleğin kökeni çok eskilere dayanmakta ve ilk insanın bu mesleği yaptığını dair rivayetler bulunmaktadır. Bu bakımdan çiftçilik tabiata en uygun geçim yoludur (İbn Haldun, 2013: 698-699). Çünkü insan, hayatı için zaruri gıdaları bu vasıta ile temin eder. İbn Haldun çiftçiliği, gıda maddeleri ve hububatı elde etme suretiyle yapılan meslek olarak açıklar (İbn Haldun, 2013: 893).

İbn Haldun'a göre ziraat, meslek gruplarından ve aynı zamanda doğa bilimlerinden biridir. Bu mesleğin genel icabı olarak toprak sürülür ve tohum ekilir. Daha sonra biten ürün olgunlaşınca kadar sulanır ve gerekli bakımlar yapılır. Örneğin, sulama, ıslah, toprağın ve bahçenin bakımı, ekim ve dikim için uygun zamanın ayarlanması, mahsulün ıslah ve ikmal edilmesi için her türlü tedbiri almak suretiyle bitkiler yetiştirilir. Daha sonra zamanı gelen ürünler hasat edilir ve taneler kabuklarından ayrılır. Tabi bu işlem için bazı alet ve edevata ihtiyaç duyulur (İbn Haldun, 2013: 729, 893). Tarım ve tarım bilgisinin coğrafya sözlüğündeki karşılığı bu tanıma benzerdir. *Coğrafya Terimleri Sözlüğü'nde* tarım, ekilip dikilebilen topraklardan faydalanma, bitkilerin yetiştirilmesi, toprağı iyileştirme, gübreleme, ekme – dikme işleri, tohumlama, bakım, ürün alma gibi işlerin bütünü olarak tanımlanır (İzbirak, 1986: 301).

İbn Haldun'a göre çiftçilik mesleğini genellikle zayıf insanlar ve bedeviler icra eder. Zira bu mesleğin varlığı İbn Haldun'a göre zaruridir. Zaruriyet ise kemali ihtiyaçlardan önce gelir. Bedevilik de hadarilikten (şehirlilikten) daha eskidir. İşte bu nedenle çiftçilik, bedeviler has bir meslektir. Nitekim İbn Haldun, şehirlilerin çiftçilikten anlamadığını ve bu işle ilgilenmediğini yazmıştır. Bu nedenle çiftçilik sanatı şehirliler için ikinci planda kalır (İbn Haldun, 2013: 730). Çünkü şehirliler zaruri ihtiyaçlarının ötesine geçmiş, lüks ve kemali ihtiyaçlarını tedarik etmekle meşgul olmuşlardır. Bu bakımdan İbn Haldun'a göre çiftçilik mesleği hadariler ve refah içinde yaşayan insanlar arasında yaygın değildir. İbn Haldun, bu mesleği yoksulluk ve bayağılaşma ile ilişkilendirir (İbn Haldun, 2013: 714). Bu noktada ekonomik fonksiyona dikkat çekerek, tarım ve hayvancılığı bedevi hayatın temel geçim kaynaklarından sayar.

İbn Haldun, tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumların, kendilerinden umran bakımından üstün olan şehirlilere ekonomik açıdan bağımlı olduğunu yazar. Çünkü şehirliler,

göçebeleri kendi işlerinde çalıştırır. Göçebeler, zirai aletleri şehirlerdeki zanaatkârlardan satın alırlar. Buna karşılık göçebeler; et, süt, deri ve yün gibi zirai ürünleri şehirliyle takas yapar (İbn Haldun, 2013: 368-369). Bu bakımdan, şehirliyle ile göçebeler arasında ticari bir ilişki söz konusudur. Şehirliyle, göçebelere ham madde ve gıda alırken, bunun karşılığında göçebelere mamul madde satar.

İbn Haldun, eski insanların ziraata çok önem verdiklerini ve bu yüzden ziraatın çok yaygınlık kazandığını ifade etmiştir. Ayrıca İbn Haldun, ziraat ile ilgili daha önce yayınlanmış birçok eserin olduğunu ve bunların birkaçından bahseder. Örneğin *el-Felahutu'n-nebatiye* ve Yunanlılardan alınan *Kitabu'l-felahati'n-nebatiye* isimli eserlerinin ziraatla ilgili kıymetli malumatlar içerdiğini yazmıştır. Söz konusu kitaplarda, bitkilerin ekimi ve dikimi, bakımı, yetiştirilmesi, korunması ile ilgili malumat verildiğini belirtmiştir (İbn Haldun, 2013: 894). Görülüyor ki İbn Haldun, sadece gözlemlere dayanarak çiftçilik hakkında bilgiler vermekle iktifa etmemiş, konu ile ilgili daha önce yazılmış eserlerden de faydalanmıştır.

V. İBN HALDUN'UN SANAT ANLAYIŞI VE MUHTELİF SANAT KOLLARI

İbn Haldun, *sanat*⁵ olarak bilinen ve maddeler üzerinde belli emekler harcanmak suretiyle yapılan meslekler üzerinde uzunca durur. Kâtiplik, marangozluk, terzilik, dokumacılık, binicilik gibi meslek grupları buna örnektir. Söz konusu iş kolları eğitim, ustalık ve beceri gerektiren meslek gruplarıdır (İbn Haldun, 2013: 698). İbn Haldun, bahsi geçen mesleklerin şehirlerde yoğunlaştığını belirtmiş ve bunları hadari umrana nispet etmiştir. Çünkü ihtisaslaşmış meslekler şehirlerde yaygındır. Ayrıca İbn Haldun'un sanat diye tabir ettiği meslek grupları, günümüzde ikincil ekonomik faaliyet türleri arasında saymak mümkündür. Zira zanaatkârlar, ham maddeler üzerinde birtakım işlemler yapılmak suretiyle üretim yaparlar.

İbn Haldun'un sanat⁶ anlayışı günümüz sanat anlayışından farklıdır. İbn Haldun'a göre sanat; daha çok zanaat, hafif sanayi, atölye tarzı işletmeleri ve aynı zamanda müzik, edebiyat ve eğitim mesleklerini icra edenleri tanımlar. Mukaddime'nin Türkçe tercümelerinde sanat kavramı, değişik kelimelerle karşılık bulmuştur. Örneğin, Uludağ (2013) sanat kavramını aynen almış; Kendir (2004) bazen sanat bazen de iş kolları ve meslek kelimelerini tercih etmiş; Ugan (1991) ise bazı bölümlerde sanat, bazı bölümlerde de hüner ve sanayi kavramla-

⁵ İbn Haldun'un sanat ifadesinde kastettiği mana, günümüz sanat anlayışından farklıdır. İbn Haldun, sanatı daha çok hafif sanayi, atölye ve diğer üretim çeşitlerini açıklamak için kullanmaktadır. Bununla birlikte Yıldırım (2006: 40) sanatı, meslek anlamında kullanmıştır.

⁶ **Sanat:** 1. Bir duygu, tasarısı, güzellik vb.nin anlatımında kullanılan yöntemlerin tamamı veya bu anlatım sonucunda ortaya çıkan üstün yaratıcılık. 2. Belli bir uygarlığın veya topluluğun anlayış ve zevk ölçülerine uygun olarak yaratılmış anlatım. 3. Bir şey yapmada gösterilen ustalık: Konuşma sanatı. 4. Bir meslekte uyulması gereken kuralların tümü: Askerlik sanatı. 5. Zanaat (TDK Büyük Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>).

rını kullanmıştır. Ayrıca sanatın Türkçe anlamlarından birisi de zanaattır (TDK, 2016). Bu nedenle Kozak, İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini ele aldığı çalışmasında zanaat kelimesini tercih etmiştir (Kozak, 1999). Özetlemek gerekirse İbn Haldun'un sanatı, hırfet⁷, atölye, hafif sanayi, zanaat ve eğitim gibi mesleki kavramlarını ifade eder.

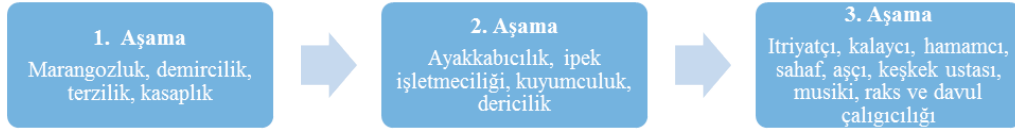
İbn Haldun'a göre sanat, çiftçilikten sonra gelen ikinci geçim yöntemidir. Sanatkârlık çiftçiliğin aksine bilgi ve beceri isteyen bir iş koludur. Nitekim sanat, bedevilikten sonra gelen bir meslek olduğu için şehirlerde ve şehirliler arasında yaygındır. Bu bakımdan çiftçilik bedevilerin mesleği iken sanatı şehirlilerin uğraş alanı gören İbn Haldun, sanatı şu ifadelerle tanımlar; "*Sanatlar (basit değil) mürekkebe ve ilmidir, ona fikir ve nazar sarf edilir. Onun için sanatlar, ekseriya bedevilikten sonra gelen ve onu (takiben) ikinci olan şehirlerde ve hadariler arasında bulunur (İbn Haldun, 2013, s. 699).*"

İbn Haldun'a göre sanatların gelişmesi için belli bir zamana ihtiyaç vardır. Çünkü sanatsal faaliyetler şehirleşme ile alakalı bir husustur. Nitekim sanatsal faaliyetlerin gelişmesi, hadaretin ilerlemesi ve kemale ermesiyle mümkün olabilir. Bu nedenle basit sanatlar, küçük şehirlerde varlığını sürdürür. Sanatsal faaliyetler, şehirlerin gelişmesi ve refah seviyesinin gelişmesiyle artar (İbn Haldun, 2013: 723). Bu bakımdan İbn Haldun, önem ve öncelik sırasına göre sanatları üç gruba ayırır: 1. *İhtiyaç duyulan meslekler*: Dokumacılık, ipekçilik, marangozluk, demircilik gibi sanatlar. 2. *Daha üst seviyedeki meslekler*: Kitapların neşri ve ciltlenmesi (sahaflık), musiki, şiir, ilim talim etmek gibi sanatlar. 3. *Askerlik* (İbn Haldun, 2013, s. 723). Bu bakımdan İbn Haldun, askerlik mesleğini şehirler için en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olarak görür (Elmacı ve Bekdemir, 2008: 88). Keza Ortaçağ şehirlerinin korunma ihtiyacı ön plandaydı. Askerler, sayıca çok olduğu şehirlerde üretimi teşvik ederek, şehrin iktisadi açıdan gelişmesini sağlamışlardır.

İbn Haldun'a göre öncelikle ihtiyaç duyulan geçim yolları (inşaat, dokumacılık ve marangozluk vb.) oluşmuş, medeniyet ve şehir hayatının gelişmesiyle de musiki ve edebiyat ile ilgili diğer meslek grupları ortaya çıkmıştır (Kozak, 1999: 4). Çünkü İbn Haldun, şehirdeki umranın gelişmesiyle sanatsal faaliyetlerin mükemmelleştiğini belirtir. Şehir halkı, ancak zaruri ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra sanata yönelme imkânını elde ederler. Sanat, şehirde umranın gelişmesi nispetinde olgunlaşır. Bedevi ve küçük umran bölgelerinde sanat; marangozluk, demircilik, terzilik, kasaplık gibi basit ve zaruri ihtiyaçlardan ibarettir. Ancak zamanla umranın gelişmesiyle sanatsal faaliyetler de kalite ve zarafet bakımından kemale erer. Ayakkabıcılık, ipek işletmeciliği, kuyumculuk, dericilik gibi sanat kolları hadariliğin artmasıyla ortaya çıkar. Daha sonra umranın artması ve hadariliğin kökleşmesiyle sanatlar bir kez daha gelişme imkânı bulur. Birçok insan sanatla meşgul olmaya başlar ve sanat bu dönemde son

7 **Hırfet**: Kunduracılık, duvarcılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık vb. küçük el sanatları (TDK Büyük Türkçe Sözlük, <http://www.tdk.gov.tr>).

haddine ulaşır. İtiryatçı⁸, kalaycı, hamamcı, sahaf, aşçı, keşkek ustası, musiki, raks ve davul çalma gibi meslek sahipleri ortaya çıkar. İbn Haldun, bu mesleklerin geliştiği şehirlere örnek olarak Kahire'yi gösterir (İbn Haldun, 2013: 724) (Şekil 3). Çünkü bu dönemde Kahire'de umran oldukça gelişmişti.

Şekil 3: İbn Haldun'a göre meslek kolları ve şehirleşme ilişkisini

İbn Haldun'a göre sanatın bir şehirde köklü olarak yerleşmesi, şehirli kültürün köklü ve hadaretin uzun süreli olmasına bağlıdır. Şöyle ki; sanatlar, şehirdeki umranın adetlerinden teşekkül eder. Bir şeyin âdet halini alması ise uzun zaman ve tekrara bağlıdır. Sanatın şehirde tam olarak yerleşmesi nesiller boyu devam eden süreç ile mümkündür. Öte yandan köklü ve yerleşik bir hadarete sahip şehirde umranın harap olmaya başladığı son zamanlarda, sanatsal faaliyetler varlığını korumaya devam eder. Bunun nedeni böyle şehirlerde sanatın tekrar ile sağlamlaşmış hale gelmesidir. İbn Haldun, konu ile ilgili olarak Endülüs örneğini verir. Zira Endülüs'te sanat, hayatın her alanında sağlam ve köklü bir şekilde yerleşmiştir. Bu durum, inşaat, açıcılık, musiki aletleri, raks, mefruşat, binaların tertip ve düzenliği, kap-kaçak ve çömlekler, alet ve edevat, ziyafet ve düğünlerde gözlemlenir. Sözü edilen sanatsal faaliyetlerde Endülüslüler çok başarılı ve becerikli olmuş; böylece bu sanatlar onlarda köklü ve sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Çünkü Endülüs'te uzun süre Got ve Emevi ve onlardan önceki hanedanlıklar hüküm sürmesiyle hadaret bölgede kök salmıştır. Aynı durum Mısır, Suriye ve Irak için de geçerlidir. Söz konusu bölgelerde sanat, umranla birlikte sağlam bir şekilde yerleşmiş ve mükemmel bir seviye yakalamıştır (İbn Haldun, 2013: 724-725). Bu bağlamda İbn Haldun'a göre sanat, bir bölgede kısa zamanda gelişmez. Zira sanat, uzun bir şehirleşme sürecinden sonra ortaya çıkar. Bundan dolayı Endülüs'te uzun süren hadareten sonra sanatsal faaliyetler gelişmiştir.

İbn Haldun'a göre sanatın gelişmesi, şehirleşmenin gelişmesine bağlıdır. Başka sözcüklerle, sanatın ilerlemesi yerleşik kültürlerle doğru orantılıdır. Bu bakımdan göçebe hayatı süren toplumlar sanattan bir hayli uzaktırlar. İbn Haldun, hadari umrandan uzak bedevi bir hayat süren Arapların, bu bakımdan sanatsal faaliyetlerden geri kaldığını belirtmiştir. Oysa Çin, Hint, İran, Rum ve Avrupa diyarlarında hadari umran gelişmiş olduğundan sanat da ilerlemiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere bedevilerin vahşileşmesine neden olan develer, bu memleketlerde yoktur. Zira develer, Arapların sahralara açılmalarına ve sürekli yer

⁸ Güzel ve hoş kokular satan yer.

değiştirmelerinde büyük bir etkidir. Bu nedenle İslamiyet'in ilk yıllarında sanatsal ürünler ve tecrübeler, Çin, Hint, Türk ve Hristiyan ülkelerinden ithal edilmiştir. Çünkü bu dönemde Araplar halen bedevi olup, kendisinde daha medeni olan toplumlardan etkilenmişlerdir. İbn Haldun'un yaşadığı Mağrip bölgesinde, göçebe hayatı süren Berberilerde de sanat gelişmiştir. Bölgede uzun süren göçebe hayattan dolayı şehirleşme düzeyi zayıf kalmıştır. Bu nedenle sanat çok az gelişmiş, sadece hayvanlardan elde edilen deri ve yün gibi ürünlerden temin edilen ayakkabıcılık, deri ve yün sanatı gelişmiştir (İbn Haldun, 2013: 724). Oysa Fars, Nebat, Kıbt, İsrail Oğulları, Yunan ve Rum gibi kadim milletlerde hadret ve sanat uzun süren şehirleşmeden sonra köklü bir hale gelmiştir. Yemen, Bahreyn, Umman, Basra gibi diyarlarda Araplar hâkim olmasına rağmen, buralarda hâkimiyet çok uzun sürmesinden dolayı şehirler ve umran gelişmiştir. Bundan dolayı yerleşik kültür sağlam bir şekilde oturmuş ve sanat da gelişme imkânı bulmuştur (İbn Haldun, 2013: 727). Bu bağlamda İbn Haldun'a göre sanatsal faaliyetler yerleşik kültürün oluşması ve kökleşmesi ile meydana gelmektedir. Göçebe hayatın sanatın gelişmesini engellediğini yazmıştır. Ayrıca bu ifadelerden anlaşılıyor ki İbn Haldun, kendi yaşadığı dönemde iktisadi faaliyetlerini coğrafi dağılışı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Sanatın gelişmesi aynı zamanda buna ilgi ve talep edenlerin çokluğuna bağlıdır. Bu noktada devletin rolü önemlidir. Zira devletin herhangi bir sanata talip olması, o sanatın revaçta olmasını sağlar. Nitekim İbn Haldun, bu açıdan devletin en büyük pazar olduğunu ileri sürer (İbn Haldun, 2013: 725). Ayrıca İbn Haldun'a göre siyasal alanda elde edilen istikrar sayesinde ülke, ekonomik açıdan gelişir (Görgün, 1999: 551). Bu anlamda devlet, üretilen malların tüketilmesinde rol oynayarak, ekonominin canlanmasına yardımcı olur. Böylece devlet, ekonomik faaliyetleri teşvik eder, tüketimi sağlayarak üretimi arttırır. Bundan dolayı idari merkezlerde, ekonomik faaliyetler gelişmiştir. Bu nedenle İbn Haldun, Bağdat ve Kahire gibi merkezi şehirlerde ekonominin çok geliştiğini yazmıştır.

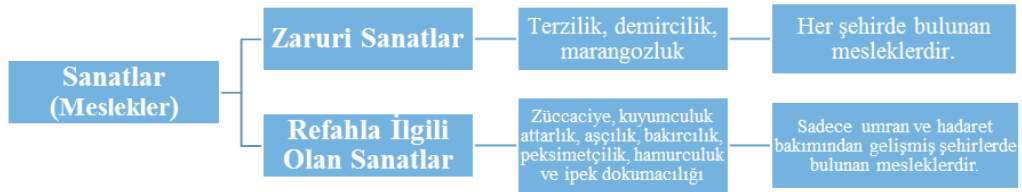
İbn Haldun, sanat ve umran arasında sıkı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkiyi "*sanatlar, umran büsbütün yıkılmadıkça ondan ayrılmaz. Nitekim bir kumaşa iyice yerleşen bir boyanın hali de böyledir*"⁹ ifadesiyle izah eder (İbn Haldun, 2013: 725). Nitekim bir bölgede umranın ve beşeri faaliyetlerin çok olması, sanatsal mesleklerin gelişmesini teşvik eder. (İbn Haldun, 2013: 995). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre zanaatlar, toplumun medeni seviyesinin gerçek bir göstergesidir. Yani zanaat ne kadar gelişir, çeşitlenir ve üretim artarsa, toplumun gelişmişlik seviyesi artar (Kozak, 1999: 4). Bu durum, günümüzde halen geçerli bir husustur. Zira sanayi, zanaat ve sanatın geliştiği bölgeler, aynı zamanda köklü bir şehirleşme kültürüne sahip alanlardır. Örneğin batı Avrupa ülkelerinde şehirleşme hareketleri, Sanayi Devrimi ile başlamış; bu nedenle söz konusu ülkeler, sanayi, zanaat ve sanat bakımından gelişmişlerdir.

9 Yani kumaş tamamen eskimedikçe ondaki renk çıkmaz.

İbn Haldun'a göre sanat ve meslekler, şehirleşmenin ve umranın artmasıyla gelişir. İlimleri de bu bağlamda ele alır. Zira ilim tahsili ve talimi umranca gelişmiş şehirlerde mevcuttur. Bedeviler ise bilim ve sanata fazla rağbet göstermezler. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde Araplar, bedevi olmalarından dolayı sanattan ve hadarettten bir hayli uzak kalmışlardı. Bu nedenle ilk zamanlarda Araplar, hadaret ve sanat konusunda diğer milletlere bağlı bulunuyor ve onları örnek alıyordu. Nitekim söz konusu durumu İbn Haldun (2003: 995), şöyle izah etmiştir:

“Sanatlar hadarilerin mesleğidir. Araplar (ve bedeviler) ise bunlardan en uzakta kalan kavimlerdir. Bundan dolayı ilimler hadarilikle alakalıdır. Araplar (ve bedeviler) ise ilimlerden de ilim pazarlarına rağbet etmekten de uzak kalmışlardır. O çağda hadari olanlar Acemler (ve gayr-ı Araplar)dır veya mevali ve hadari olan ahalidir ki, o sıralarda bunlar da hadaret ve sanatlar, hırfetler gibi hadarettteki haller itibariyle gayr-ı Arap unsurlara tabi bulunuyorlardı. Ta Pers hanedanlığından itibaren, hadaret aralarında kökleşmiş olduğundan sözü edilen gayr-ı Arap (unsur)lar, bu gibi şeylere daha ziyade muktedir idiler.”

Şekil 4: İbn Haldun'a göre sanatsal (mesleki) faaliyetlerin şehirlere göre durumu

İbn Haldun'a göre bazı sanatlar bazı şehirlere özgü olarak gelişir. Zira bazı şehirlerde halkı bir sanatı lüzumlu görüp, zamanla o sanatta uzmanlaşır. Meşgul olunan sanatsal faaliyet, şehir için ayrı bir özellik olur. Diğer yandan ihtiyaç duyulmayan sanatlar ihmal edilmeye başlar. Ancak terzilik, demircilik, marangozluk gibi sanat ve iş kolları zaruri ihtiyaç olduğu için her şehirde mevcuttur. Lakin züccaciye, kuyumculuk attarlık (parfüm), açıcılık, bakırcılık, peksimetçilik, hamurculuk, (yufka ve keşkek aşısı yapma mesleği) ve ipek dokumacılığı, (debbâğlık, döşemecilik) gibi refah ve hadaretle ilgili olan sanat ve meslek kolları ise sadece belirli şehirlerde mevcuttur (Şekil 4). Umranın gelişmesi ile şehirdeki meslek ve sanat dalları gelişir ve çeşitlenir.

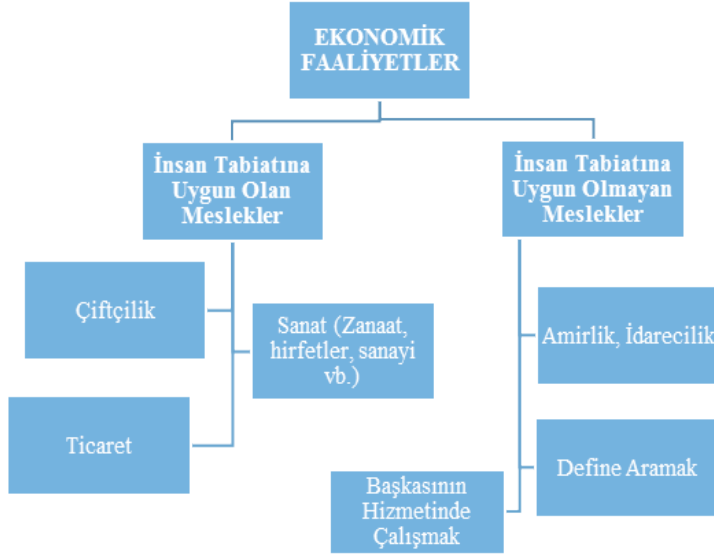
İbn Haldun'a göre bazı sanat kollarının varlığı şehirde zorunludur. Bunlara her dönemde ihtiyaç duyulur. Örneğin, çiftçilik, mimarlık, terzilik, marangozluk, dokumacılık gibi sanatlar zaruri sanatlardır. Diğer yandan konusu itibariyle şerefli ve önemli olan ebelik, kitabet, sahaflık, musiki ve tıp gibi sanat dallarına (İbn Haldun, 2013: 729) her dönemde ihtiyaç duyulmaz, bu nedenle sadece umran bakımından gelişmiş şehirlerde bulunur.

VI. TİCARET

İbn Haldun'a göre tabii geçim yollarından biri de ticarettir. İbn Haldun, bu geçim tarzının ticari malların belli bir bedel karşılığında satılmasıyla elde edilen kazanç olduğunu belirtir. Ticareti, ticari malların çeşitli şehirlerde pazarlamak için dolaştırılması veya biriktirilmesinden hâsıl olan kazancın elde edilmesi şeklinde izah eder (İbn Haldun, 2013: 698). Mukaddime'nin başka bir yerinde ticareti, bir malın alış ve satışı arasındaki fazlalıktan kazanç elde etmek şeklinde tanımlar. Yani bir malı ucuza almak ve pahalı bir fiyata satmaktan hâsıl olan kazançtır (İbn Haldun, 2013: 699). İbn Haldun'un yaptığı bu tanıma göre ticaret, şehirlere ait bir ekonomik faaliyet türüdür. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere göçebeler arasında ticari bir araç olarak para kullanımı çok azdır. Ayrıca İbn Haldun'un ticaret olarak tanımladığı meslek, üçüncül sektöre uygun düşmektedir. Zira modern coğrafyada ticaret, üçüncül sektörün temel faaliyeti sayılır.

İbn Haldun'un yaptığı ticaret tanımı günümüzde de geçerlidir. Coğrafya sözlüğünde ticaret, mal ve emek karşılığının alışveriş halindeki aracılık işi olarak tanımlanır. Ticaretle uğraşanlar ürünü, bir yerden alır, bir başka yere satar (İzbırak, 1986: 311). Ayrıca İbn Haldun, mekânın uzaklığı ile ticaret arasındaki münasebete değinmiş, bir malın bir yerden bir yere nakledilmesi, malın fiyatını artırdığından bahsetmiştir. Zira uzak ve ulaşımı tehlikeli olan bölgelere mal nakli, tüccarlar için çok kârlıdır. Ancak herkesin bunu yapmaya gücü yetmez. Dolayısıyla uzun mesafelerde ticari ilişkiler azalır. Oysa yakın mesafelerde tüccar çok fazla olmasından dolayı kazanç da azdır (İbn Haldun, 2013: 716). Bu bakımdan bir bölgede mal ne kadar çoğalırsa, fiyatı da o oranda azalır.

Netice itibarıyla İbn Haldun'a göre birçok meslek bulunmaktadır. Bunlar; insan tabiatına uygun olan ve olmayan meslek grupları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İbn Haldun'a göre birinin hizmetinde çalışmak ve define aramak, haraç ve vergi gelirleriyle geçinmek, amirlik, tasvip edilmeyen mesleklerdendir. Söz konusu tasvip edilmeyen meslekler, insan tabiatına uygun olmadığı için İbn Haldun, bunları bahis konusu yapmaz. Ancak İbn Haldun, *ziraat, ticaret ve sanat* üzerinde durmuş ve bunların insan tabiatına uygun olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu meslekler, toplumların hayat tarzını etkilemiş; insanların göçebe ve yerleşik olma durumlarını belirlemiştir. Mesela, hayvancılık ve tarım insanları şehir dışına iterken; sanat ve ticaret insanların bir şehirde ikamet etmelerini teşvik etmektedir (Şekil 5).

Şekil 5: İbn Haldun'a göre insan tabiatına uygun olan ve olmayan meslekler

VII. SONUÇ

İbn Haldun, diğer İslam coğrafyacıları gibi beşeri coğrafya alanında öne sürdüğü fikirlerle bilinir. 14. yüzyılda yaşayan büyük düşünürün coğrafi görüşleri, modern coğrafyanın temeli sayılabilecek niteliktedir. Keza 19. yüzyılın sonlarına doğru modern coğrafyada ileri sürülen birtakım görüşlere, 1377'de Mukaddime adlı eserinde değinmiştir. Yerli – yabancı birçok coğrafyacının İbn Haldun'a atıf yapması buna işaret eder.

İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini coğrafi anlamda önemli yapan bazı hususlar bulunur. Düşünür, iktisadi görüşlerinde, özellikle modern coğrafyada var olan gezi-gözlem metodunu kullanmış, olayların coğrafi analizini yapmıştır. Mesela, kendi yaptığı gözlemler sonucu ekonomik faaliyetlerin bir tasnifini yapmış ve bu bağlamda insan tabiatına uygun olan ve olmayan geçinme tarzlarından bahsetmiştir. İbn Haldun, genel anlamda insanın doğasına uygun olan çiftçilik, sanat ve ticaret meslekleri üzerinde durmuş ve bunları coğrafi bakış açısı ile ele almıştır. Nitekim söz konusu mesleklerin kökeni, dağılışı ve toplumlara göre farklılıklarına değinmiştir. Ekonomik faaliyetlerin ılıman iklim kuşağında yoğunlaştığını ifade eden İbn Haldun, aşırı sıcak ve soğuk iklimlerde yaşayan toplumların iktisadi açıdan zayıf olduklarını öne sürmüştür. Bu bakımdan iklim ve ekonomi arasında kurduğu ilişkiden dolayı, İbn Haldun'un bu hususta determinist bir yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Haldun'a göre iktisadi üretim, sosyal organizasyondan doğan beşerî bir aktivitedir. Bu

bağlamda toplumların geçimini sağlamak için uğraştığı iktisadi faaliyetler, yerleşme türünü belirler. İbn Haldun'un şehir ve kırsal ayrımında kullandığı üretim tarzı, günümüz coğrafya biliminde fonksiyon kriteri olarak isimlendirilmekte ve bu kriter coğrafyacılar arasında yaygın olarak kabul görmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Bayartan M., (2013). "İbn Haldun'da Şehir Anlayışının Coğrafi Açından Değerlendirilmesi", Prof. Dr. Süha Göney'e Armağan, Bayartan M., Ed., İstanbul Üniversitesi, ss.365-380. İstanbul,
- Belge, R. (2016). Bir Beşerî Coğrafyacı Olarak İbn Haldun. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Boulakia, J., D., C., (1971). Ibn Khaldûn: A Fourteenth-Century Economist, *Journal of Political Economy*, 79 (5): 1105-1118, New Orleans.
- Darkot, B. (1967). Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 17 (8): 1-9, İstanbul.
- Doğanay, H. ve Doğanay, S. (2014). *Coğrafyaya Giriş* (11.Baskı). Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Elmacı, S. ve Bekdemir, Ü., (2008). Ortaçağ İslam Âleminde Şehir: İbn Haldun'un Şehre Bakışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13(19):73-88. Erzurum.
- Elmacı, S. (2017). Ortaçağda Yerleşmelerin Sınıflandırılmasına Modern Yaklaşım; İbn Haldun. *Turkish Studies*, 12(29), s. 225-237. DOI No: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12540>.
- Ertürk, M. ve Özdemir, Ü. (2015). Mukaddime'ye Göre Dünya'nın Doğal Çevreleri ve Bölge Anlayışı, *Türk Kültüründe Coğrafya – I* (Edi. Meydan & Çetin), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Falay, N. (1978). *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi, No: 2420, Gürbay Matbaacılık, İstanbul.
- Fındıkoğlu, Z., F., (1940). İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi. *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası*, 1(22), 49-59.
- Garnier, B. J., ve Delobez, A. (1983). *Pazarlama Coğrafyası* (Çev. Erol Tümertekin, Alp Tümertekin) İstanbul Üniversitesi Yay. No. 3111, İstanbul.
- Gates, W. E. (1967). The Spread of Ibn Khaldûn's Ideas On Climate And Culture, *Journal of The History of Ideas*, 28 (3): 415-422, Philadelphia.
- George, P. (1991). *Nüfus Coğrafyası* (Çev. Tanju Gökçöl). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göney, S. (1984). *Şehir Coğrafyası* (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayın No. 2274.

- Görgün, T. (1999). İbn Haldun-Görüşleri, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. Cilt 19: S. 543-555, İstanbul.
- Günay, Ü. (1986). İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 63-104,
- Hassan, Ü. (2011). *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi* (5. Baskı). Ankara: Doğubatı Yay. 54.
- İbn Haldun (1986). *Mukaddime 1* (Çev: Zakir Kadiri Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İbn Haldun (2004). *Mukaddime 2* (Çev. Halil Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbn Haldun (2013). *Mukaddime I ve II* (9.Baskı, Çev: Süleyman Uludağ): İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İzırbak, R. (1986). Coğrafya Terimleri Sözlüğü. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.
- Keleş. R. (2014). *100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kozak, İ. E. (1982). “İbn Haldun’da Geçim ve Kazanç Yollarıyla İlgili Tasnif ve Değerlendirmeler”, *İşletme Dergisi*, Atatürk Ün. İşletme Fak. Araştırma Enst., 5(3-4), 141-175
- Kozak, İ. E. (1999). İbn Haldun: Ekonomi ve Toplum İlişkisi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. C. 20, S. 1-8, İstanbul.
- Kozak, İ. E. (2012). İbn Haldun’un İşletme ve Kamu Yönetimine İlişkin Görüşlerine Günümüzden Bir Bakış. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(9), 163-184.
- Lacoste, Y. (2012). *İbni Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu* (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Lapidus, I. M. (2012). *A History of Islamic Societies (8th Edi.)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population*, Printed for J. Johnson, in St. Paul’s Church-Yard, Electronic Scholarly Publishing Project, <http://www.esp.org>.
- Şahin, C. ve Belge, R.(2016). İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm. *Akademik Bakış Dergisi*, 57, 439-46.
- Şahin, S. (2015). *Geçmiş ve Gelecekte Nüfus Gerçeği* (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yay.
- Taşkın, A. (2013). İbn-i Haldun ve Coğrafyacılığı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Tomar, C. (1999). İbn Haldun – Literatür, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. 20(8-12), İstanbul.
- Turan İ., (2013). “İbni Haldun’un Düşüncelerinin Coğrafi Bir Perspektifle İncelenmesi” The 3rd International Geography Symposium, Antalya, Türkiye, 10-13 Haziran 2013, ss.308-308.
- Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2011). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

- Tümertekin, E., ve Özgüç, N. (2014). *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Türkoğlu, A. (1971). *İktisadi Coğrafya I*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Uludağ, S. (1999). İbn Haldun – Hayatı. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay, İstanbul, C.19, s. 538-543.
- Ülken, H., Z., ve Fındıkoğlu, Z., F.,(1940). *İbn Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Yıldırım, E. (2006). İbn-i Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri, *Yüksek Lisans Tezi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

Rauf BELGE – rbelge@pau.edu.tr

Rauf BELGE is a Research Assistant in Geography Department at Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences. He received his BA in Geography from Fatih University in 2014, MS in Geography from Marmara University in 2016. His master thesis was about human geographical thoughts of Ibn Khaldun. He is currently studying on Ph.D. thesis from Marmara University. His research interests include human geography, urban geography and Geographic Information Sciences (GIS).